

ÖLÜM VE ÖLÜM ÖTESİ PSİKOLOJİSİ

Hayati HÖKELEKLİ*

ÖZET

Ölüm, hayatın ayrılmaz bir parçasıdır. Her devirde insanlar ölümün anlamını düşünmüşler, onunla ilgili değişik tutumlar geliştirmişlerdir. Ölümün insan için anlamı, gelişim çağlarına göre farklılaşan tepkiler, ölüm korkusu, çağdaş insanın ölüm karşısındaki başlıca tutumları ve ölümsüzlük arzusunun değişik tezâhürleri bu incelemenin muhtevasını oluşturmaktadır.

RÉSUMÉ

Psychologie de la mort et de l'au-delà

La mort est complément indispensable de la vie. Dans toutes les époques, les hommes ont pensé au sens de la mort et ont évolué des attitudes différentes à l'égard de la mort. Cet article-ci implique ces sujets: le sens de la mort pour l'homme généralement, chez l'enfant, chez l'adéscent et chez l'adulte; la peur de la mort; les attitudes différentes de l'homme moderne envers la mort; le désir de l'immortalité et ses différentes manifestations.

GİRİŞ

Varoluş ve ölüm, tüm insanların müşâhedesine açık iki gerçeklik alanıdır. Biri diğeriyle anlam kazanan ve bütünlenen, dünya gerçeğinin iki boyutudur. Ölüm en az hayat kadar insanların derin ilgi, tecrübe ve düşüncelerine konu olan bir olaydır. Şüphesiz ölümün doğrudan doğruya tecrübesi yapılamaz; doğum

* Doç. Dr.; Uludağ Üniv. İlahiyat Fak. Din Psikolojisi Öğretim Üyesi

gibi o da tecrübeye sığmaz. Çünkü ölüm, bilimsel anlamda her tür tecrübenin sonudur; o yaşanan bir tecrübe değil ancak dışardan müşâhede edilip farkına varılan objektif bir bilgi konusudur. Bu bakımdan, ölüm hakkında ancak müşâhade ve tasavvura dayalı bir yolla bilgi temin edilebilir. Yâni ölümü yalnızca, insanların onu tasavvur ettikleri ve başkasının ölümü karşısında etkilendikleri tarzda az ya da çok tanımak mümkündür.

Ölümlle ilgili müşâhede ve düşünceler insanlık tarihi kadar eskidir. Çağlar boyu düşünürler, şu ya da bu anlamda ölüm gerçeği ile hesaplaşmak zorunda kalmışlardır. Antik Yunan döneminde Epikür, ölümü hayatın tadını kaçırmanın bir durum olarak görür ve onun doğurabileceği endişeyi aşmak için bir tür "maskeleye" gayretine girer¹. Buna karşılık Eflâtun için ölüm, hayatın gerçek anlamı ve tek gâyesidir². Genel olarak İslâm düşüncesinde, ölümün her zaman âşina bir yüzü vardır. Ölüm şuuru ve ölüm ötesine hazırlık endişesi, çoğu müslüman düşünürler gibi, Muhâsibî'nin önemli eserlerinin hareket merkezini teşkil eder³. İbn. Sinâ, "Ölüm Korkusundan Kurtuluş" isimli risâlesinde hemen her insanın ölüm karşısında hissettiği çeşitli korku ve endişelerin çıkış noktalarını göstermekle kalmayıp, bunlardan kurtulmak için gerekli olan düşünce ve tutum değişikliğini de ortaya koyar.

Geçen asırlarda olduğu gibi, çağımızda da ölüm insan şuurunu meşgul etmektedir; nitekim bu, varoluşçu filozofların en çok irdeledikleri bir kavramdır. Bununla birlikte, insan ilimlerinin bu konuyu ele almaları nisbeten yenidir. Uzun bir zaman ölüm konusunda suskun kalan çağdaş bilim ancak altmışlı yıllardan sonra konuya el atmış ve incelemelerini bu alana da yaymıştır.

ÖLÜMÜN ANLAMI

Evrensel bir gerçek olan ölüm, kendisiyle müşâhede ya da düşünce plânında karşılaşılan her insanda belli bir tepkiyi açığa çıkarır. İlk nazarda ölüm insana tabî bir olay gibi görünse de, herkes böyle bir gerçek karşısında kendisini kolayca boyun eğmeye hazır hissetmez. Her insanda içgüdüsel olarak varlığını hissettiren, "hayatını koruma" ve "sonsuzluğa kadar yaşama" dürtü ve arzusu, hayatın önünü çelen ölüme karşı gösterilen tepkilerin ilk ve derin kaynağını teşkil eder. Bu tepkiye, otomatik ve psikolojik ifade şekilleri kadar, şuurlu benlik seviyesindeki yapılanmalar da katılırlar. Ölüm karşısındaki tepkiyi herkes, hayata karşı kendi tavrına göre gösterir. Bu kişisel tavrın belirlenmesinde dinî, tıbbî, ik-

1 Bkz. Weber, Alfred, *Histoire de la Philosophie Européenne*, Paris 1905, s. 134-136.

2 Platon, *Phédon* (Oeuvres complètes içinde), Paris 1950, I, 764-856.

3 Bkz. Hâris el-Muhâsibî, *er-Riâye*, Kahire 1970, s. 155-162; ayrıca bkz., Aydın, Hüseyin, *Muhâsibî'nin Tasavvuf Felsefesi*, Ankara 1976, s. 38-41.

tisâdi ve ideolojik değişik etkiler altında sosyal ve kültürel çevrenin ölümü çevrelediği kavramların, tenkitçi hükümlerin veya duygusal değerlendirmelerin büyük rolü bulunmaktadır. Böylece, varoluşa verilen anlam ölüme yaklaşımı belirlerken, ölüm de insanın hayat ve varoluş karşısındaki tutumunu etkilemektedir. Ölümle ilgili tutumların anlaşılmasında bu karşılıklı ilişkinin göz önünde bulundurulması gerekmektedir.

İnsan için ölüm ne kadar tabii ise, o kadar da musibet olarak gözükmektedir. Bu noktada psikolojik bir çelişki yaşanmaktadır; aynı anda hem ölümün varlığı kabullenilmekte fakat hem de ondan kurtulmak istenmektedir. Açıkçası, ölümü inkâr eden de ve yine onu kabul eden de aynı şuurdur. İnsan şuru ölümü, "yok olma" olarak inkâr ediyor, fakat büyük ve önemli hâdise olarak da onu kabul ediyor⁴. Elbette bu ölümü tanımama, onu yok sayma değil, fakat onu aşma ve telâfi etme isteğidir. Ölümün insan şuurunda uyandırdığı bu çelişkili gerçeği dikkate almaksızın, ölüm karşısındaki tutumları ve bunların din ile olan muhtemel ilişkilerini anlamak pek mümkün olmayacaktır⁵. Çünkü, "ölüme boyun eğme" ve ona itiraz etme tavırları çoğu zaman aynı anda canlanmaktadır.

Gerek ferdin şuuraltında gerekse toplumun kültürü seviyesinde ölüm hiçbir zaman basit bir olay olarak anlaşılmamıştır. Her devirde insan, kendi hayatı gibi ölümün de basit tabiiliğini reddetmiş ve dünyaya gelen kimseye bir isim vererek, ölümü âyin ve merasimlerle kuşatarak, ona sembolik bir anlam vermiştir. Müşâhedelerin uzanabildiği en eski zamanlara kadar gidildiğinde karşılaşılan sembolik işâretler, ölümün basitçe beden ölümüyle eşzamanlı olmadığı şuurunu ispat etmektedir. Hayatın tabii düzenini aşma şuru, bütün kültürlerin kendisiyle uğraştıkları temel mesele olmuştur⁶. Ferdî ve kollektif şuur dışında ölümle ilgili sembolik bağlantılar ve anlamlar, ölüm ötesine dönük gizli bir şuurun varlığını ortaya koymaktadır. Burada ölüm saldırma, iğdiş etme, bozma; yola çıkma, yolculuk; istirahat, uyku; ikinci karşılama; yeniden doğuş... gibi mânalar ifade etmektedir⁷.

Ölümün anlamının, bir kültürden diğerine, devirden devire nisbî olarak değiştii görülmektedir⁸. Geleneksel kültürler ölümü bir son olarak değil, yeni bir hayatın başlangıcı olarak görmüşler; hayatı, daha sonra bir başka varoluş biçimiyle yer değiştirecek bir sürekliliğin parçası olarak kabul etmişlerdir. İlkeller, her ölümün dış bir irâde vasıtasıyla gerçekleştirilen kötü büyüünün eseri olduğunu düşünürler. Zamanla hiçbir şeyin ebedi olmadığını pekâlâ müşâhede edebilirler

4 Morin, Edgar, *L'Homme et la Mort dans l'Histoire*, Paris-Correa, 1951, s. 15.

5 Vergote, Antoine, *Religion, Foi, Incroyance*, Bruxelles 1983, s. 62.

6 VERGOTE, a.e., s. 63-64.

7 Godin, André, "La mort a-t-elle changé?" (*Mort et Presence*, Bruxelles 1971, kitabı içinde), s. 245.

8 Bkz. Ariès, Phillippe, *L'Homme devant la Mort*, éd. Seuil, Paris 1977.

fakat bu kolektif kaderi büyücülerin, kötü niyetli atalarının veya düşman kutsal güçlerin önemli rol oynadıkları özel mutsuzlukların bir sonucu olarak görürler. Onların nazarında ölümsüzlük normal bir hâl, hatırasını bir efsânenin intikâl ettirdiği, muhtemelen fizik veya ahlâkî herhangi felâket sonucu kaybolmuş bir hâldir⁹. Çağdaş Batı kültürü ise, ilahî dinlerin bildirdikleri ölüm ötesi hayatla ilgili inançlara karşı büyük bir şüphe geliştirmiştir. Çağdaşlarımızın birçoğunun nazarında ölüm, kaçınılmaz bir son ve varoluşun yok oluşu anlamını taşımaktadır. Böyle bir anlayışın uyandırabileceği hayatın anlamsızlığı ve ölümün ürküntü verici yüzüne karşı durabilmek için yeni psikolojik dayanaklara ihtiyaç duyulmuştur. Çağdaş kültür şimdilik kişiler arası cinsellik ve aşk ilişkilerine verdiği birinci derecede önem ve anlam ile bu yeni dayanak noktasını sağlamış gözükmektedir. Godin'in ifâdesiyle; "kendisiyle sürdürülen sevgi dolu bir ilişki vasıtasıyla anlamlı bir başkası tarafından devam ettirilmiş olan varlık ve ölüm, şahsî ölümün kabulüne hazırlayan tecrübe haline gelmektedir."¹⁰ Böylece, günümüzde sanki herşey fâni değilmiş gibi, ya da sevdiklerimiz hiç ölmeyecekmiş gibi yaşanan bir hayat tarzı sürüp gitmektedir.

HAYAT DEVRELERİNE GÖRE ÖLÜMÜN ANLAMI

1. Çocuk ve Ölüm: Çok erken yaşlardan itibâren çevresindeki canlı varlıkların ölümünü müşâhede eden çocuğu ölüm fikri çok meşgul eder. Fakat genellikle ölüm fikri çocuğun varoluşu dışında kalmaktadır. Çocuğun ölümle bağlantısı duygusal bir tepki seviyesinden öteye pek geçmez. Çocuk, yaşadığı bu hayatın bir sonu olduğunu idrâk edemez ve insanların ölümle hayatlarının sona ereceğini zihninde tasarlayamaz. Bir yakınının ölümünü müşâhede etmesi veya ailesinden birinden bu olayı işitmesi ya da buna benzer bir durum onun için bir fırsat meydana getirir. Fakat her durumda ölümün onda uyandırdığı, sırf bir duygu olarak kalır. Erken yaşlarda çocuğun ölüm tasavvuru, ebedî yolculuk veya hayatın sona ermesi mânalarını içine almaz; aksine, hayat gerçeğinden çıkarılmayan bazı unsurları ihtivâ eder. Çocuk nazarında ölüm, "ceza", "hastalık", "olağanüstü hâdise", "uyku", "yolculuk", gibi mânalara işâret eder.

Çocuğun ölüm fikrini kabullenmesi kısa zamanda ve kolay gerçekleşmez; yavaş yavaş ve belli bir sıra tertibi içerisinde onu kendisine mal eder. Ailevi etkilerin bu sırayı değiştirmede büyük bir etkisi olmadığı müşâhede edilmektedir. Dinî açıklamalar, daha önce çocuğun geçmişinde olumlu veya olumsuz olarak yönlendirilmiş psikolojik kavrayışı gözle görünür şekilde değiştirmeksizin, "yolculuk", "seyahata çıkma" veya "kapıp götürme" gibi diğer sembolik algılama biçimleriyle üst üste gelirler¹¹. 7-8 yaşından önce ölüm çocuğun benliği ile zaruri

9 Fabre-Luce, Alfred, *La Mort a changé*, Paris 1966, s. 80-103.

10 GODIN, a.g.e., s. 250.

11 Portz, Alex, "Le sens de la mort chez l'enfant" (Mort et Presence) içinde, s. 158.

olarak ilişkili değildir; her insanın ölümlü olduğu gerçeğini idrâk edemez. Yaşlılık ile ölüm arasında bir bağ kurmakta da güçlük çeker. Bütün canlılara şâmil, hayatta mündemiç bir ölüm fikrine on yaşından önce ulaşamaz. Ancak 14-15 yaşlarına doğru yetişkinler seviyesinde ve hakikatine uygun bir tarzda ölüm fikri gelişmektedir. Böylece, çocuğun zihninde tasarlanan ölüm kavramının şu gelişim sırasına göre üç bileşeni olduğu tesbit edilebilmektedir. a. Uyku ve yolculuk olarak ölüm, b. Dışarıdan benimsetilmiş köklü kişisel değişme olarak ölüm, c. Hayatın kaybedilmesi olarak ölüm.¹²

Küçük çocuğun ölüm karşısındaki tepkisi, "korcu ve sıkıntı" tarzında kendisini gösterir. Ölüm çocukta, diğer ölümlü şeylerle kurduğu ilişkiler, başkası için ölüm dilekleri dolayısıyla hak edilen bir "misilleme korkusu" uyandırabilmektedir. 7 yaşına doğru, kendisinin ölümü ihtimâlini düşünmezden önce, çocuğun ölüm fikrine hâkim olan duygusallık bir "ayrılık sıkıntısı"dır. Çocuk ölümü kendi şahsıyla ilişkiye geçirecek duruma geldiğinde hâkim tepkisi artık, "saldırganlık karşısındaki sıkıntı" şeklinde kendisini gösterir. Ölüm olayının çocuğun tecrübesi içerisinde görüldüğü tarz her ne olursa olsun, onu güç duruma düşürür. Bu durum onun, dünyada herşeye gücü yeten niyetlerin hâkim olduğu sanısını altüst eder ve onu bu tür bir sebep öncesi açıklamayı, dünyadaki işlerde kazalara bağlı unsurların varlığını kabullenmek suretiyle, değişmeye zorlar.

2. Genç ve Ölüm: Çocukluğun son döneminden itibaren ölüm düşüncesinin sınırları genişlemeye başlar ve ölüm ötesi hayat zihni çokca meşgul eder. Ergenlik dönemine girildiğinde, kişinin bizzat kendi ölümü merkezi bir ilgi ve kaygı konusu hâline gelir. Ergen ölümü, sadece bütün insanların varacağı son durak olarak değil, fakat apaçık zaruri bir yaratılış kanunu olarak idrâk etmeğe başlar. Bu idrâk tarzının başlangıcı ergenin kendi zatı, varlığı ve benliğidir. Onu kendi zâtının ölümlülüğüne inandıran düşünce tarzı genişleyip derinleşerek, kendi zâtı da dahil, ölümün bütün insanların ve bütün kâinatın başına gelecek olan tabii bir hâdise, sıradan bir olay, bir yaratılış kanunu olarak düşünmeye sevkeder. Genelleşmiş olan bu ölüm telâkki ve düşüncesi, ölüm karşısında duyulan sıkıntıyı ortadan kaldırmaz, aksine daha fazla tahrik eder. Bazı psikologlar ilk defa ciddi ölüm korkusunun 11 yaşında belirlediğini müşâhede etmişlerdir¹³. Ülkemizde 15-17 yaşlarındaki liseli gençler arasında yapılan bir ankette¹⁴, ölüm ve ölüm ötesiyle ilgili düşüncelerin, ön sıralarda gelen ilgi ve kaygı konusu olduğu görülmektedir. Gençlerin % 40'a yakınının, acı çekerek ölmek, dünya savaşı ve ölüm sonrasıyla ilgili sürekli korkuları vardır. Gençlerin ölümden korkmalarının birçok sebebi vardır. Normal olarak genç insanda hayata dönük ilgiler ve uzun emeller

12 Portz, a.g.e., s. 156.

13 Sandström, C.I., Çocuk ve Gençlik Psikolojisi (Çev. Refia Şemin), İst. 1971, s. 194

14 Özkan, Mâhîr, 15-17 Yaş Ergenlerinde Görülen Korku ve Kaygılar (Yüksek Lisans Tezi), Ank. Üniv. Sos. Bil. Enst., 1984.

bir coşkunluk içerisinde varlıklarını hissettirirler. Genel olarak, ölümle şahsî varlığının sona ereceğini ve hayatın zevklerinden mahrum kalacağını düşünmesi, gencin ölümü korku ve sıkıntı ile karşılaşmasına yol açmaktadır.

Gençlik dönemi sıkıntılarının yol açtığı gerginlikler, hayata karşı güvensizlik ve hattâ bir "yaşama korkusu" uyandırabilmektedir. İntiharların genel nüfus içerisinde ülkemizde en fazla gençlik döneminde görülmesi¹⁵, sorunlarıyla başetmekte güçlük çeken gençlerimizin ölümü bir sığınak ve kaçış yolu olarak gördüklerine işaret etmektedir. Fakat bazı gençlerde bu davranış eğilimi, kahramanca kendini gerçekleştirme arzusunun bir ifâdesi olarak ta ortaya çıkabilmektedir. Hangi niyet ve durum içerisinde olursa olsun, ölüm konusu gençlerin temel ilgi alanlarından birisidir. Onlar ölüm düşüncesiyle sık sık karşı karşıya gelmektedirler.

3. Yetişkin ve Ölüm: Yaşla birlikte ölüm varlığını daha fazla hissettirmekte ve bu da çoğu yetişkin insanda derin endişe ve korkuların yaşanmasına yol açmaktadır. Yetişkinlik ve yaşlılık döneminde yaşanan çoğu kaygılara "ölüm korkusu"nun kaynaklık ettiği söylenebilir. Bu korku ile başetme konusunda geliştirilen tutum ve davranışlar, kişilerin psikolojik özellikleri ve dini inanç seviyelerine göre farklılaşmaktadır. Hayatın kaçınılmaz olarak ölümle son bulacağını kavrayan her insan, varlığının anlamı üzerinde düşünmeye zorlanır. Fakat ciddi düşünce alışkanlıkları geliştirmemiş kişiler için ölüm tabii bir olay gibi gözükmür ve herhangi bir tutum değişikliği telkin etmez.

ÖLÜM KORKUSU

Ölüm korkusu gerek hemen hemen her insanda varlığını hissettirmesi, gerekse şiddet ve tesirinin kuvveti bakımından diğer bütün korkulardan ayrılır. Yaşadığımız bütün korkuların temelde sadece ölüm korkusu olduğunu düşünenler vardır¹⁶. Geçmiş kültürlerde olduğu gibi zamanımızda da ölümle ilgili birçok âdet, âyin ve törenlerin oluşmasında ve işleminde korku unsurunun önemli bir faktör olduğu görülmektedir¹⁷. Ölüm hakkında hiç düşünme fırsatı kalmayacak şekilde kişinin kendisini çeşitli uğraşlara kaptırması suretiyle bu korkuyu "maskeleme"si, ya da ölüm düşüncesini şuurundan tamamen atarak "bastırma"sı, onun gerçeğini ortadan kaldırmaz.

Kendi döneminde insanların pek çoğunda açık ya da gizli ölüm korkusunun varlığını müşâhede eden İbn Sinâ, müstakil bir risâlesini bu konuyu incelemeye ayırmıştır. Ona göre ölüm korkusu şu sebeplerden kaynaklanır: 1. Ölümün

15 Bkz. Türkiye İstatistik Yıllığı, 1985, s. 98; Arkun, Nezahat, İntiharın Psikodinamikleri, 2. bas., İst., 1978, s. 72.

16 Zulliger, Hans, Çocuklarımızın Korkuları (Çev. Kâmuran Şipal), İst., 1975, s. 25.

17 Örnek, S. Veyis, Anadolu Folklorunda Ölüm, Ankara 1971, s. 108; Zulliger, a.g.e., s. 26-28.

hakikatini bilmemek. 2. Öldükten sonra kişinin başına neler geleceğini kestirememek. 3. Beden çürüyüp yok olduktan sonra kişilik ve benliğin de tamamen hiçliğe kavuşacağını, buna karşılık kendisinden sonra âlemin varlığının devam edeceğini zannetmek. 4. Ölümden önce ve ölüme yol açan hastalıkların acı ve ızdırabından başka ayrıca ölüm için de bir elem var olduğunu zannetmek. 5. Öldükten sonra kendisine bir cezâ ve işkence edileceğine inanmak. 6. Öldükten sonra nereye gideceğini ve başına ne geleceğini bilemeyip, şaşkınlık içerisinde olmak. 7. Arkada bırakacağı mal ve miras üzerine üzüntü duymak¹⁸. Gazzâlî de az-çok farklı şekilde, bu korkunun kaynaklarını şu şekilde tesbit etmektedir: Hayatın zevklerinden mahrum kalma; malını kaybetme korkusu, öldükten sonra nereye gideceği ve başına neler geleceği endişesi; önceden yapageldiği isyânından korku duyması¹⁹.

Jung'a göre ölüm korkusunun esası "yaşama korkusu"dur; ölümden en çok korkan kimseler, yaşamaktan en fazla korkanlardır. Bu, normal ruhî gelişim içerisinde, hayatın gâyesine yönelik eğilimin herhangi bir şekilde geçmişe takılması ya da tesbit edilen gâyelerin zorunlu kıldığı kaçınılmaz riskler karşısında korkup geri çekilme durumunda ortaya çıkar. Yaşama korkusunun hayâli bir kaynaktan beslenmediğini ileri süren Jung, bunun daha ziyâde yaşanan hayata tam uyum sağlamamanın bir eseri olduğunu belirtir. Bununla birlikte bu korku şuur dışıdır ve sonuç itibarıyla yansıtılmış olduğu için oldukça ölçsüz gözükür çok gerçek bir paniktir. Bir daha ele geçmeyecek olan gençliğin kaybolup gitmesi ve geriye saymaya başlama, sıkıntıyı doğurur ve sıkıntı hâlini alır. Gerçeklik karşısında insanın şuur dışı olarak tecrübe ettiği bu sürekli gerileme, hayatı gerçek anlamıyla yaşayamama ve ölmek korkusu içerisinde bunalmadan başka birşey değildir²⁰. Buna göre, ölüm korkusunun bir kişilik zaafı ve uyum sorunu olarak kendisini gösterdiği söylenebilir. Nitekim, hayattan korkan gençlerin daha sonraları kesinlikle ölümden korkan insanlar hâline gelmeleri²¹ böyle bir değerlendirmeyi kendi açısından haklı çıkarabilir.

Fromm iki türlü ölüm korkusunun varlığına dikkat çeker: Birincisi, her insanın ölüm karşısında yaşadığı, ölmek zorunda olduğuna ilişkin normal korku; ikincisi de, insanları sürekli olarak tedirgin eden ölüm korkusudur. Ona göre bu ikinci tür korku akıl-dışı bir özelliğe sahiptir ve hayatı iyi bir şekilde değerlendirememek, yaşama konusunda başarısız olmak sonucu suçlu vicdanın dile ge-

18 İbn Sina, Risâle fî def'i ğami'l-mevt (Ölüm Korkusundan Kurtuluş) çev. M. Hazmi Tura, Burhâneddîn Mtb., İst., 1942. Ayrıca bkz. İbn Miskeveyh, Tehzib-i Ahlâk, Mısır 1299, s. 81-84.

19 Gazzâlî, Mizânü'l-Amel, Dimeşk-Beyrut, 1407/1986, s. 142.

20 JUNG, C.G., Métamorphose de l'âme et ses symboles (fr. çev. Yves Le Lay), Geneve, 1953, s. 496-497.

21 JUNG, Phénomènes Occultes (fr. Çev. E. Godet-Y. Le Lay), Paris 1939, s. 96.

lişidir²². Fromm ölüm korkusunu daha ziyâde ahlâki nitelikte bir problem olarak değerlendirir". Gerçekte ölümden korkmak, sanıldığı gibi hayatı sürdürememek korkusundan doğmaz.. Bu duyulan korku ölümden değil, sahip olduğumuz şeyleri, bedeni, mal-mülkü, benliği yitirmekten dolaydır ve hiçbir şeye sahip olamayacağımız bir uçuruma, yok olmaya sürüklenmekten korkmaktır... Sahip olmak anlayışına bağlı olduğumuz oranda, ölümden korkarız ve bunun akılcı bir açıklamasını da bulamayız.. Sahip olmak tutkusundan ve ben-merkezci bir hayat anlayışından sıyrıldığı oranda kişi, ölümden korkmayacaktır. Çünkü ölümle yitireceği birşey yoktur²³. Fakat konu, böylesi basit formüllere indirgenemeyecek kadar karmaşık gözükmektedir. Şüphesiz belli bir ahlâki yöneliş ölüm korkusunun hissedilmesinde az ya da çok belirleyici veya destekleyici bir etkide bulunabilir. Bununla birlikte, psikolojik sebepleri de göz önünde bulundurmak gerekir. "Kendini koruma" dürtüsüyle hareket eden insan açısından, varoluşun yok olması anlamına gelen ölüm elbetteki bir ürküntü ve endişe doğuracaktır. Ancak, inanç ve düşünce unsurlarıyla şekillenmiş olan insan davranışı, hiçbir zaman dürtüsel seviyede ve bütün çıplaklığı ile kendisini göstermeyecektir. Kişinin sahip olduğu psikolojik ve ahlâki özellikler kadar, bağlanılan dinî inançların ve felsefî görüşlerin ve kişinin bunlara bağlanma derecesinin de bu hususta büyük önemi vardır. Dinî inançların kendisi de ölümle ilgili kaygı ve endişeleri artırabilmekte ya da azaltabilmektedir. Ölüm düşüncesiyle içiçe olma, devamlı ölümü düşünme ve onu içine sindirmeye çalışma, ya da tam aksine onu şurdan bütünüyle uzaklaştırma ya çalışma da ölümle ilgili korku duygusunun varlığını ortadan kaldırmaya yetmez. Çoğu zaman ölüm insan için bir belirsizliği haber vermektedir. Belki de insanı asıl korkutan ve ürküten, ölümün getireceği belirsiz bir gelecektir.

Ölüm korkusunun en tipik tezâhürlerini, ölüme çok yaklaşmış bulunan insanlarda müşâhede etme imkânı vardır. Ölmekte olan hastalar üzerinde birkaç yıl boyunca yapılan müşâhedelere dayalı bir araştırmada²⁴, çok yakında ölebileceği kendisine haber verilen kişilerin çok büyük sarsıntılar geçirdiği ve beş psikolojik safhadan sonra ancak ölümü kabullendiği ileri sürülmüştür. Önce şüpheli bir hayret sonra isyân duygularıyla sarsılan ölümcül hasta, daha sonra bir çöküntü içerisinde şiddetli sıkıntı ve üzüntüler yaşamaktadır. Bu arada, ölüme yaklaşan kişinin geçmişte çözümlenememiş psikolojik sorunları yeniden canlanmakta ve abartılmış bir biçimde yaşanmaktadır. Böylece kişi ölümün yanısıra geçmişten getirdiği türlü çatışmalarla da başetmek zorunda kalmaktadır. En son safhada kişi kendisini bu karşı konulmaz akıbete teslim olmaya hazır hâle gel-

22 Fromm, Erich, Kendini Savunan İnsan (Çev. Neclâ Arat), İst., 1982, s. 177.

23 FROMM, Sahip Olmak ya da Olmak (Çev. A. Arıtan), İst., 1982, 198-200.

24 Kübler-Ross, E., On Death and Dying, New York-London, 1969'dan nakleden; GODIN, a.g.e. s. 241-242.

mektedir. Bir başka araştırmada da²⁵, ölmekte olan kişinin yaşadığı çok karmaşık duygular içerisinde şunlar ayırđedilmektedir: Bilinmezliğin korkusu, yalnızlık korkusu, yakınları yitirme korkusu, bedeni yitirme korkusu, denetimini yitirme korkusu, acı duyma korkusu, kimlik duygusunu yitirme korkusu, gerileme korkusu.

Ölümün yol açabileceği maddî-manevî, psikolojik acı ve ızdıraplar hemen her insanda karşı konulmaz bir endişe ve korkuya yol açmaktadır. Hattâ, belli bir-dinî/tasavvufî bağlanma ve kavrayış içerisinde bulunan ve ölüme arzu duyan kişilerde bile buna yakın bir korkunun hissedildiği bir gerektir²⁶.

ÖLÜM KARŞISINDAKİ TUTUMLAR

Günümüzde ölüme karşı dört tip tutum geliştirildiği müşâhede edilmektedir:

a. Ölümü İnkâr Etme: Çağdaş Batı kültürü ölümü inkâr etme, onun varlığını gözlerden ve düşünmeden uzaklaştırma ve kaçırma hususunda oldukça uzmanlaşmış görülmektedir. Eski kültürlerde merkezi bir ilgi konusu olan ve bu yüzden varlığını her yerde hissettiren ölüm, günümüzde reddedilmektedir. Cinsellik, refah ve mutluluk düşüncesinin hâkim olduğu çağdaş dünyada, ölümü hatırlatan ve hatırlatabilecek olan herşeyden uzak kalmak çağdaş bir davranış biçimi hâlini almıştır. Utanç verici bir olgu olarak algılanmaya başlanan ölüm, âdeta sosyal olarak kendisinden bahsedilmesi yasak bir tabuya dönüřmüřtür²⁷. Gösterişli cenaze törenleri ve defin merasimlerinin arka plânında aynı niyetin varlığı görülebilir. Bunlar, zihni ölüm fikrinden uzaklaştırmak için hayatın işleriyle derinden meşgul etmek suretiyle ustaca kurulmuş olan bir hileden başka birşey deđildir²⁸. Tarihi çok eskilere giden mumya uygulaması, ya da ölen kişilerin heykellerinin dikilmesinin gerçek anlamı da, ölümün inkâr edilmesidir. Bu tutumun, değişik etkenler dikkate alındığında fertler ya da gruplar üzerindeki dağılımları farklı tezâhürleri ortaya koyabilmektedir. Meselâ, doktorların diğer meslek mensuplarına göre daha fazla ölüm fikrini anlamlı bir şekilde zihinlerinden uzaklaştırdıkları ve ölüme diğerlerinden daha fazla korku ile tepki gösterdikleri görülmüřtür²⁹.

25 Pattison, E.M., "Help in The Dying Process", American Handbook of Psychiatry, I.N.Y. Basic Books, 1974 den nakleden: Geçtan, Engin, Çağdaş Yaşam ve Normaldiş Davranışlar, Ankara 1981, s. 182-186.

26 "Mutasavvıflara Göre Ölüm" (ev. Mehmet Demirci), İşlâmi Araştırmalar Dergisi, 3(1987), s. 100-101.

27 Bkz. Ariès, Philippe, "La mort interdite: le changement des attitudes devant la mort dans les sociétés occidentales". Archives Européennes de Sociologie, 8, 2 (1967), s. 169-195.

28 Melicî, Abdulaziz A., et-Tatavvuru'ř-Šuuri'd-Dinî inde'l Tıfl ve'l-Mürâhik, Mısır 1955, s. 187.

29 Bkz. GODIN, a.g.e., s. 239-240; Geçtan, a.g.e., s. 179.

b. Ölümey Meydan Okuma: Bu eğilim, her konuda en hızlı ve en uç noktalara ulaşmayı hedef edinen günümüz kültürünün tabii bir parçasıdır. Süpermen, Rambo, Heman vb. film ve hikâye kahramanlarının mâceralarında ön plânda gözüken bu eğilim, geniş kitleleri bu yönde tahrik etmekte ve şartlandırmaktadır. Öte yandan, otomobil hız yarışları ve ölümle burun buruna gösteriler birçok çağdaş insanın büyük zevk duyduğu uğraşı alanlarıdır. Özellikle çok sayıda kişilerin ölümüne yol açan kaza ve yıkımlardan sağ çıkanlarda bu ölümey meydan okuma tutumu çok belirgin olarak görülür. Bu kişiler, ölümle kumar oynamış ve kazanmış olma duygusu içerisinde yaşarlar. Bazıları, daha sonra karşılaştıkları benzer durumlarda bu yenilmezlik duygusunun etkisi ile kendilerini gereksiz yere tehlikeye atabilmektedirler.

Tehlikeye atılma, ölümey meydan okuma, ölüm ve yaşama içgüdüleri arasındaki tutarsız bir denge, kısa aralarla birinin diğerine baskın gelmesi şeklinde yorumlanmaktadır. Başdöndürücü, hem de hoşya giden ve insanın kendini kuvvetle duyduğu oranda hoşya giden tehlikeye atılma zevkini veren, bu ölüm içgüdüleridir. Kişi, ölüm korkusunu hissettiği oranda kendinde yaşama arzusunun gücünü duyar. İşte zaten tehlikelerin zevkini veren de budur. Ölümün yanından böylesine sıyırarak geçmek insana yaşama temposunu bir bakıma daha hızlı hissettirir³⁰.

c. Ölümü İsteme: Şuurly ya da şuur dışı olarak yaşanan ölüm isteği, çağdaş kültürde sanıldığından daha yaygındır. Freud'un "ölüm içgüdüleri" dediği şey, bir anlamda (yaşamaya olduğu kadar) ölümey, yani ona göre, hayatın aslı olan cansız maddeye dönmeyi duyulan istek ve eğilimdir. Jung, bu anlamda biyolojik temele bağlı bir ölüm içgüdüsunü hiç kabul etmez; fakat ona göre manevi hayata işaret eden pek basit bir başka içgüdü vardır³¹. Bunun dışında, insanın şuuraltında varlığını kuvvetle hissettiren ölüm isteği ve özlemine, ana rahmindeki rahat ve huzurlu hayata dönüşün bir ifadesi olarak yorumlar. Jung'a göre bu eğilim psikolojik hayatın ileri gelişimini engelleyen bir "gerileme" (regression) dir. Hayat mücadelesinde insanın düşmanı kendi dışında değil, kendi içindedir; onu beraberinde taşımaktadır. Bu, kendi iç derinliklerine doğru tehlikeli bir özlem duyma, kendi iç kaynağında yok olup gitme özlemi, anneler cennetinin aşağılarına doğru çekilme özlemidir. İnsanın hayatı devamlı pusuda bekleyen gecenin geçici ve şiddetli rahatlığı, yitip-gitme ile sürekli bir mücadeledir. İnsanda sâkinliğe, sessizliğe, rahatlığa, denge ve uyuma olan eğilim, ölümey duyduğu özlemdeendir. İnsan hareketsizliği, tamamlanmayı ve rahatı aramaktadır. İşte bu noktada dinlerin insan psikolojisine yaptığı önemli yardım kendisini göstermektedir. En

30 Arkun, Nezahat, İntiharın Psikodinamikleri, 2. bas. İstanbul 1978, s. 148-149.

31 Jung, C.G., Métamorphoses de l'Âme et Ses Symboles (fr. Çev. Yves Le Lav) Genève, 1953, s. 542 (dipnot)

ilkel dönemlerden beri bu geriye dönüş eğilimine karşı, büyük ruhî tedavi sistemleri olan dinler tarafından savaşılmaktadır³².

Bir kısım gençler için ölümün cezbedici bir yüzü vardır. Her yaş ve gruptan tedirgin ve çatışmalı kişilerin başvurduğu çözüm yolu da çoğu zaman ölümü isteme olmaktadır. Başta Avrupa ülkeleri olmak üzere bütün dünyada intiharların giderek artmakta olduğu³³ gözönüne alındığında, günümüz insanının ölüm isteğinin ne kadar güçlü ve yaygın olduğu daha iyi anlaşılır. Ölüm isteğini doğuran şartlar ve sebepler kültürlere ve devirlere göre çok farklı olabilmektedir. Ayrıca, kimilerinde nevrotik bir itibar kazanma³⁴ şekli olarak anlam kazanan ölüm isteği, ilâhî aşk duygusuyla kıvranan bir sûfide, bir an önce Allah'a ulaşmanın derin ve samimi bir arzusu olarak kendisini gösterir³⁵. Ölümüne duyulan arzunun sebepleri gibi, ifâde edilmiş biçimleri de farklıdır. Kendi hayatına son verme ile sonuçlanan intihar olayları ile, Allah âşıklarının bütün dünyevî ilgilerden kendilerini soyutladıkları zühd olayları elbette ki birbirine hiç benzemez.

d. Ölümü Kabullenme: Daha önce tasvir edilen tutumlarda genellikle hayat ve ölüm birbirinden ayrı olgular olarak ele alındığı halde, ölümü kabullenme tutumunda, ölüm hayatın bir parçası olarak kabul edilir. Ölümü kabullenme tutumuna çeşitli varoluş felsefelerinde rastlanır. Bunlardan bazıları ölümü, hayatı sürdürmemizdeki temel sebep olarak görür. Bazıları ise ölüme yaklaşmanın fizyolojik bir son değil, bir varolmama tehdidi olarak algılandığı görüşünü savunur. Heidegger, her insanın kendi ölümlülüğünü iç bir tecrübeyle kavraması gerektiğini, ancak bu durumda hayatın gerçek anlamını bulabileceğini savunur. Çünkü ölüm bütün hayatı kucaklayan ve ona sorumluluk getirerek değer katan bir olaydır. İnsan "ölüm yönünde varlık" olduğunun iç denemesine sahip olduğu ölçüde dünyadaki sorumluluklarının farkına varacaktır. Kierkegaard da benzer şekilde ölüm olgusunu sübjektif yolla kavramanın önemi üzerinde durur. bu şekilde kavranan ölüm insana ahlâkî bir görev, ahlâkî hareket için biricik bir vesile imkânı taşır. Ölüm hissedilir ve insan hayatını değiştirecek derecede önceden yaşanılan bir fikir olarak kendisine bağlanılırsa, ancak bu durumda ölüm kendisine has bir mâna ve önem kazanır³⁶.

Genel olarak hayatını iyi bir şekilde değerlendirdiği duygusuna sahip olan kimseler, ölümü sükûnetle kabullenme tutumu gösterirler. Dinî bakış açısının ölüme yaklaşımda sükûnet, boyun eğme ve kabul tutumunu doğuracağı tahmin

32 Jung, a.e., s. 591-592.

33 Arkun, a.g.e., s. 39-41; Fromm, Erich, Sağlıklı Toplum (Çev. Y. Salman-Z. Tanrısever) İstanbul, 1982, s. 19-21; Ziyalar, Adnan, Sosyal Psikiyatri, İst. 1980, s. 263.

34 Adler, Alfred, Kişilik Bozuklukları ve Toplumsal Bütünleşme (Çev. Belkis Çorakçı), İst., 1983, s. 300.

35 "Mutasavvıflara Göre Ölüm", a.g.d., s. 101.

36 Bkz. Magill, Frank, Egzistansiyalist Felsefenin Beş Klasiği (Çev. Vahap Mutal), İstanbul 1971, s. 38, 58-60.

edilebilir. Bununla birlikte bütün dindarlarda aynı eğilimin ortaya çıkmasını beklemek de gerçekçi olmaz. Yaşanan dinin özelliği ve kişinin dinî inanç ve görevlere kendisini veriş derecesi bu hususta önemli bir etken olarak gözükmektedir.

ÖLÜMSÜZLÜK ARZUSU

Dinlerin ya da felsefelerin "ruhun ölümsüzlüğü", "ölümden sonra yeniden dirilme", "ölümden sonraki hayat" vb. inanç ve düşünceleri bir tarafa, bütün insanlarda "ölümsüz olma arzusu" psikolojik bir gerçek olarak varlığını hissettirmektedir. Şüphesiz "yaşama isteği" insanın en derin ve güçlü arzusudur. Hayatın sürekliliği ve bu sürekliliğin korunması, hayatın yapısında mevcut olan ana çizgilerden birisidir. Hayatın sınırlı oluşuna herkes tepki gösterir ve bu tepkiyi de herkes hayata karşı kendi tavrına göre gösterir. Ölümlü varlık yapısına rağmen sonsuza kadar kesintisiz yaşama, hiç yok olmama duygu ve arzusu, hayatın sürekliliği algısı beraberinde, çocukluktan itibaren yaşanan psikolojik bir gerçektir. Çocuk genellikle hayatın sürüp gideceğinden şüphe etmez; o şuur dışı olarak kendisini ölümsüz kabul eder. Onun için kabullenilmesi ve sindirilmesi çok zor olan şey hayatın sürüp gideceğine inanmak değil, ölüm gerçeğidir. Ölüm gerçeği karşısında hiç eksik olmayan temel endişe, ölümlülüğün şuuruna vardıkça daha da artmaktadır. Netice itibarıyla insanı korkutan, ürküten, endişelendirip rahatsız eden şey hayatın sürüp gideceğine inanmak değil, onun bir yerde son bulacağını hissetmek ve düşünmektir. Hernekadar ölümü bir uyku ya da varoluşun mutlak yok oluşu olarak düşünmekle³⁷ bu korkunun etkisinden kurtulacağını zannedenler varsa da, şuur dışı ölümsüzlük arzusu kolay kolay onların peşini bırakmamaktadır. Çünkü, hayatın sürekliliği algısı, narsisik özellikte şuur dışı bir dilekten daha fazla bir şeydir. Bu, varlığın o kadar hayatî bir arzudur ki, kararlı muhalifleri bile onun elinden kaçıp bütünüyle kurtulmakta zahmet çekmektedirler. Gelecek hayatın, ölüm ötesinin en katı inkârı, daha ölçülü ve denebilirse akılcı düşünce için daha küçük düşürücü bir başka tür "ölümsüzlük anlayışı"nın kabulü ile beraber bulunmaktadır³⁸. Bir olgu olarak ölümün evrenselliği ne ölçüde gerçekse, bir duygu ve arzu olarak ölümsüzlük isteği de o ölçüde evrensel bir psikolojik gerçektir. Jung bunu şöyle dile getirir: İnsanların pek büyük bir çoğunluğu, her zaman hayatın devamlılığına inanma ihtiyacını duydular... Hayatın ölümü aşmıştı düşündüğümüz zaman, bu düşüncenin anlamı bizden kaçıp kurtulsa, aklımızla tam olarak kavrayamasak bile, yine de hayatın anlamı içinde hareket ediyoruz. Ölüm ötesi bir hayata inanma insan için kaçınılmaz, zorlayıcı bir durumdur. Çünkü bu düşünce ve inanç kolektif şuuraltının arketiplerinden birisidir³⁹.

37 Bkz. Câsiye 45/24; krs. Schmidt, Heinrich, Epikür'ün Yaşama Sevinci Felsefesi (Çev. Y.K. Kânî) Tan Matb. İst. 1964, s. 80-81.

38 Grégoire, François, L'Âu-Delâ, P.U.F., 5. bas., Paris 1977, s. 11, 12-14.

39 Jung, C.G., Problemes de L'Âme Moderne (fr. Çev., Yves Le Lay), Corrêa 1960, s. 241.

Godin, ölüm gerçeği karşısında insanlarda oluşan iki farklı hareket tarzını tesbit etmektedir. Birincisi, kaçınma ve narsisik korunma hareketidir. Bu, köklü bir yaşama isteği, daha yaşama ve ölümü safdışı etme ihtiyacının bir ifâdesidir. İnsanda gerçek bir ebedî yaşama, sonsuzca yaşama arzusu vardır. İkincisi, "tamamlanma arzusu"dur. Bu, daha iyi yaşamak, başka yaşamak arzusu şeklinde kendisini açığa vurmaktadır. Bu, tamamlanmış bir hayat içinde kendini gerçekleştirme eğilimidir⁴⁰. Her iki durumda da insan, hayatını kesintiye uğramaksızın devam ettirme ve sonsuza kadar varolma özlemini dile getirmektedir. Fromm'a göre ölüm ve ölümlle ilgili bazı âdet ve uygulamalar da aynı arzuyu dışa vurmaktadır. Çeşitli törenlerde ve inançlarda sergilenen, insan bedenini konserveleyerek saklama fikri, ölümsüzleşme arzusunun en belirgin biçimidir. Günümüzde ve özellikle A.B.D. de rastlanan, ölüm şuurunu bastırmak ve ölüme karşı duyulan korkuyu azaltmak için uygulanan, ölüyü gömmeden önce, onu süsleme ve güzelleştirme çabası⁴¹ da, esasen ölümsüzlüğe duyulan özlemi anlatmaktadır.

Evrensel bir psikolojik olgu olan ölümsüzlük arzusu, inanç ve düşünce seviyesinde farklı şekillerde dile getirilmiştir. Bunlardan bellibaşlıları şunlardır:

a. Maddî ölümsüzlük. İlk dönem atomcularından günümüz marksistlerine varıncaya kadar pek çokları tarafından ileri sürülen bu görüşe göre, ezeli ve ebedî olan sadece maddedir; insan da maddî özü bakımından ölümsüz olabilir. Meselâ Lucrece'a göre, atomik madde hareketlerinin sonsuzluğu ve zamanın sonsuzluğu yüzünden, insan da tam bir ölümsüzlüğe erişmektedir. Nietzsche'nin görüşü de buna yaklaşmaktadır: Kâinattaki oluş ezeli ve ebedî bir devir içinde, ezeli ve ebedî olarak yeniden başlar ve Bütün'ün parçaları olan biz, bu ezeli ve ebedî Dönüş'e ezeli ve ebedî katılırız.

b. Biyolojik ölümsüzlük: Ölümden sonra yeniden dirilişe, bir başka âlemde ölümsüz olarakhayatın devam edeceğine inansın ya da inanmasın çoğu insan, bu dünyada biyolojik bir çerçevede de olsa ölümsüz olmaya arzu duyar. Ana-babalık duygusunun temelindeki güçlerden birisi de bu arzudur. Neslinin ve sulbünün kendi evlâtları vasıtasıyla bu dünyada sonsuza kadar sürüp gideceğine inanan ana-baba için bu inanç, kendi fâniliğini unutturan ve ölüm karşısında tellselli veren önemli bir duygudur⁴².

c. Sosyal ölümsüzlük: Kimi insanlar, kendilerinin ölümünden sonra geride başkalarına faydalı olacak eserler ve çalışmalar bırakmakla ölümsüz olacaklarına inanırlar. Copmte, ferdin ezeli ve ebediliğini redderken, insanlığa, "Büyük Varlık"a bel bağlamaktadır. Ona göre, insanın ölümsüz ruhu yoktur, fakat insanlığın gelişme ve ilerlemesine katkıda bulunan fiilleriyle ebedî yaşayabilir. Guyau da,

40 Godin, "La mort a-t-elle changé?" a.g.e., s. 251-252.

41 Fromm, Sahip Olmak ya da Olmak, s. 198-199.

42 Bkz. Tâha 20/120; A'râf 7/19-20.

bizim ölümümüzden sonra hayatın bizsiz, fakat belki biraz da bizimle sürüp gideceğini söyler. Hayat kaynağı olan kâinatı ahlâkî faaliyetimizle ayakta tutmak için "yoğun ve çeşitli bir hayat yaşamak" gerektiğini düşünür. Ateist varoluşçu filozof ve sanatçılar da, benzer bir şekilde, "sanat eseri vasıtasıyla ölüm ve sonluluktan kurtulma"⁴³ dan söz ederler.

d. Ruhî ölümsüzlük: İnsanı meydana getiren asıl cevher olarak ruhun ölümsüzlüğü inancı çok eskilere dayanır. Ancak bunun çok farklı şekilleri vardır. Bedenin ölümünden sonra ruhun yaşamaya devam edeceği ve sonsuza kadar varlığını sürdüreceği hususu, bu konudaki inançların ortak noktasını teşkil eder.

Ferdin ölümünden sonra ruhunun (insan, hayvan veya bitki) bir başka bedene, ondan da bir diğerine geçeceğini (= tenâsüh; métampsychose); ya da belli bir olgunluğa ulaşıncaya kadar ruhun çeşitli bedenlere bürünerek dünyada tekrar doğacağını (= reincarnation) kabul eden inançların yanı sıra, ruhun ferdiyetini kaybederek Külli Ruh'a katılmak suretiyle varlığını sürdüreceği; ya da tek başına bedensiz olarak yaşamaya devam edeceğini ve sonsuza kadar öyle kalacağını savunan inançlar geçmişte ve günümüzde birçok insan tarafından paylaşılmaktadır.

e. Ferdî-Şahsî ölümsüzlük: Bir başka dünyada Ruh-beden bütünlüğü halinde dirilme, azâp ya da mutluluk içerisinde sonsuz bir hayat sürme inancı, ilâhî dinlerin tebliğlerine dayanır. Buradaki ölümsüzlük, hâlihazırda ferdin sahip olduğu "ben" ile, insanı insan yapan hakikatle, onun psikolojik ve manevî varlığı ile ilgilidir. Ölümünden sonraki devamlılık bu "ben"liğin, insanı insan yapan kimliğin ölümsüzlüğü ve devamlılığıdır.

KAYNAKLAR

- Adler, Alfred, Kişilik Bozuklukları ve Toplumsal Bütünleşme (Çev. B. Çorakçı), İst., 1983.
- Ariés, Philippe, "La mort interdite: le changement des attitudes devant la mort dans les sociétés occidentales", Archives Européennes de Sociologie, 8, 2 (1967), s. 169-195.
- , L'homme devant la mort, édt. Seuil, Paris 1977.
- Arkun, Nezahat, İntiharın Psikodinamikleri, 2. bas. İstanbul 1978.
- Aydın, Hüseyin, Muhâsibi'nin Tasavvuf Felsefesi, Ankara 1976.
- Demirci, Mehmet (çev.), "Mutasavvıflara Göre Ölüm", İslâmî Araştırmalar Dergisi, 3 (1987).
- Fromm, Erich, Kendini Savunan İnsan (Çev. Neclâ Arat) İstanbul, 1982.
- , Sahip Olmak ya da Olmak (Çev. Aydın Arıtan), İstanbul, 1982.

43 Grégoire, a.g.e., s. 12-14.

- Fabre-Luce, Alfred, *La Mort a changé*, Paris, 1966.
- Gazzâli, Mîzânü'l-Amel, Dîmeşk-Beyrut, 1407/1986.
- Geçtan, Engin, *Çağdaş Yaşam ve Normaldışı Davranışlar*, Ankara, 1981.
- Grégoire, François, *L'au-Delà*, P.U.F., 5. bas., Paris, 1977.
- Godin, André, "La mort a-t-elle changé?", *Mort et Presence*, Bruxelles 1971, s. 233-256.
- İbn Sinâ, *Risâle fî defi' gami'l-mevt* (Ölüm Korkusundan Kurtuluş), Çev. M. Hazmi Tura, İst., 1942.
- Jung, C.G., *Phénomènes Occultes* (fr. çev. E. Godet-Yves Le Lay), Paris, 1939.
- , *Métamorphose de l'Âme et ses Symboles* (fr. Çev. Yves Le Lay), Genève, 1953.
- , *Problemes de l'Âme Moderne* (fr. Çev. Yves Le Lay), Corrêa, 1960.
- Magill, Frank, *Egzistansiyalist Felsefenin Beş Klasiği* (Çev. Vahap Mutal), İst., 1971.
- Melicî, Abdulaziz A., *et-Tatavuru's-Şuuri'd-Dinî inde't-Tıfl ve'l-Mürâhiq*, Mısır, 1955.
- Morin, Edgar, *L'homme et la mort dans l'histoire*, Paris-Corrêa, 1951.
- el-Muhâsibî, Hâris, *er-Riâye li Hukûki'llah*, Kahire, 1970.
- Örnek, S. Veyis, *Anadolu Folklorunda Ölüm*, Ankara, 1971.
- Özkan, Mâhir, *15-17 Yaş Ergenlerinde Görülen Korku ve Kaygılar* (Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1984.
- Portz, Alex, "Le sens de la mort chez l'enfant", *Mort et Presence*, Bruxelles 1971, s. 143-160.
- Sandström, C.I., *Çocuk ve Gençlik Psikolojisi* (Çev. Refia Şemin), İstanbul, 1971.
- Vergote, Antoine, *Religion, Foi, Incroyance*, Bruxelles, 1983.
- Weber, Alfred, *Histoire de la Philosophie Européenne*, Paris, 1905.
- Ziyalar, Adnan, *Sosyal Psikiyatri*, İstanbul, 1980.
- Zulliger, Hans, *Çocuklarımızın Korkuları* (Çev. Kâmuran Şipal), İstanbul, 1975.